

אות

כתב עת לספרות ולתיאוריה

09 גיליון
2019 סתיו

עורכים מיכאל גלזומן, מיכל ארבל, אורי ש. כהן
עורכי הגיליון חן אדלסבורג ואיל בסן
מערכת מייעצת אבנר הולצמן, חנה נוה, מנחם פרי, חנה קרונפלד, עוזי שביט
חברי המערכת חן אדלסבורג, גיא ארליך, איל בסן
עריכת טקסט דינה הורביץ
עריכה גרפית מיכל סמוֹקובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי באוניברסיטת תל אביב

על העטיפה: "הילד נרדם על ספרו", שמן על בד, ז'אן־בטיסט גרוז, 1755

© Sidney Paget, "Look at that with your magnifying glass, Mr. Holmes", Harry Ransom Center,
The University of Texas at Austin

אות הוא כתב עת אקדמי שפיט היוצא אחת לשנה (שנתון) מטעם מרכז קיפ לחקר הספרות והתרבות העברית,
אוניברסיטת תל אביב
המאמרים המתפרסמים בכתב העת **אות** עוברים הליך שיפוט ומבוססים על כללי המחקר האקדמי

ISSN 2707-5680

© 2019 כל הזכויות שמורות למערכת אות, מרכז קיפ לחקר הספרות והתרבות העברית, בניין רוזנברג, אוניברסיטת תל אביב,
תל אביב 6997801

ot.kipp@gmail.com

הוצאת הקיבוץ המאוחד, ת.ד. 2104, בני ברק
נדפס בדפוס סדר צלם

הספרות מלאה בחפים מפשע שהוא שמו במעשים שלא ביצעו על הביקורת הבלשית של פייר באיאר

דרור משעני

לפני שנים אחדות גיליתי את עבודתו של חוקר הספרות והפסיכואנליטיקאי הצרפתי פייר באיאר בזכות הספר מי רצח את רוג'ר אקרויד?, שבו מוכיח באיאר כי הבלש הבלגי הרקול פוארו טעה בפתרון שהציע לתעלומת הרצח ברומן הנודע של אגתה כריסטי, רצח רוג'ר אקרויד.¹ הקריאה בספרו של באיאר עוררה בי התרגשות רבה; זה זמן־מה חשתי גם אני כי בלשים ספרותיים זוכים לאמון רב מדי וכי רבים מהם טועים ומטעים את הקוראים בפתרונות שהם מציעים לתעלומות שהם חוקרים, ולעתים הם אף מוליכים אותם שולל בזרון ומפילים חפים מפשע במעשים שלא ביצעו. באותם ימים התכוונתי להקדיש את עבודת הדוקטור שלי באוניברסיטת תל אביב לחשיפת מעשי נבלה של כמה מבכירי הבלשים הספרותיים (מאוגוסט דופן של אדגר אלן פו ועד המפקח מג'רה של ז'ורז' סימנון), אלא שהתכנית לא התקבלה בעין יפה במסדרונות האוניברסיטה ובאחדים מהם אף סומנתי כתימהוני.

לאור זאת, גילוי הספר של באיאר, המציג את הפתרון של פוארו כהזיה ומציע פתרון אחר לתעלומת מותו של רוג'ר אקרויד, היה עבורי בבחינת ישועה של ממש. במחשבותי נוצרה ביני לבין באיאר תחושת שותפות וקרבה הדומה לזו השוררת בין פוארו להייסטינגס או בין שרלוק הולמס לג'ון ווטסון. בפעם הראשונה והאחרונה בחיי חיפשתי במרשתת את כתובת הדואר האלקטרוני של סופר שקראתי את ספרו, כתבתי לו מכתב קצר ושלחתי אליו. המכתב אמנם לא נשמר במחשבי אבל מזיכרוני הוא לא

1. Pierre Bayard, *Qui a tué Roger Ackroyd?*, Les Éditions de Minuit, Paris 1998

יימחק אף פעם: "מר באיאר היקר, אני כותב לך לאחר הקריאה בספרך על הרקול פוארו. קראתי אותו בהתרגשות ומתוך תחושת הזדהות. ההשלכות התיאורטיות שיש לעבודתך על מחקר הספרות מרחיקות לכת. שלך, דרור משעני". גם את התשובה של באיאר, שהגיעה מקץ ימים ספורים, אני זוכר היטב, אף על פי שמחקתי אותה מיד: "אדון נכבד," הוא כתב בנימה קרירה שהבהירה כי שותפות לא תהיה בינינו. "אין לי מושג על אילו השלכות תיאורטיות אתה מדבר. הספרות מלאה בנשים ובגברים חפים מפשע שהואשמו במעשים שלא ביצעו – והדבר היחיד שאני מבקש לעשות בספרי הוא לנקות את שמם".

חילופי הדברים הקצרים האלה היו ההתכתבות היחידה בינינו. למרות האכזבה והעלבון המשכתי בשנים הבאות לעקוב אחרי באיאר. עם הזמן, ועם הספרים שפרסם, הוא נעשה לאחד מחוקרי הספרות הבולטים בצרפת. כעת, כששמו הולך לפניו עד כדי כך שאפילו בכתב העת האקדמי של החוג לספרות באוניברסיטת תל אביב, שבה עבודתי נחשבה לפני שנים אחדות לתימהונית, החליטו לתרגם פרק מאחד מספריו, אני מרשה לעצמי, מאחורי גבו וללא הסכמתו, להצביע על כמה השלכות תיאורטיות שיש לעבודתו על מחקר הספרות, השלכות שהוא עצמו סירב להכיר בהן אז – ואולי פשוט לא יכול היה לראותן.

*

מחקריו הראשונים של באיאר (יליד 1954) עסקו בכמה מהיצירות ומהסופרים המרכזיים של הספרות הצרפתית במאות השמונה עשרה והתשע עשרה. הוא כתב ספרים על עור היחמור של בלזאק, על ארמנס של סטנדאל ועל יצירות של מופסן, פרוסט ולאקלו. מבחינה תיאורטית, ספריו מושפעים מן הפרשנות הפסיכואנליטית, בעיקר מזו שהציע זיגמונד פרויד, ואינם מחדשים הרכה בתוך פרדיגמת הקריאה הפסיכואנליטית. אלא שאז פנה באיאר לעסוק בסיפור הבלשי. מי רצח את רוג'ר אקרויד?, ספרו פורץ הדרך על הרומן של אגתה כריסטי, שפורסם ב-1998, שרטט לראשונה את קווי המתאר של מה שהוא כינה "ביקורת בלשית": ביקורת המבינה את הסיפור הבלשי כפרדיגמה כללית למעשה הפרשנות. טענתו המרכזית של באיאר בספר זה הייתה שהפתרון המפורסם שמציג הרקול פוארו לתעלומה ברומן – שהמספר של הרומן הוא הרוצח – הוא פתרון שגוי הנובע ממצב הזייתי-פסיכוטי של הבלש הבלגי. במקום פתרון שגוי זה הציע באיאר פתרון אחר – כלומר סיפר, באמצעות רמזים ועקבות שמצא ברומן, סיפור שונה לגמרי על הרצח של אקרויד, סיפור שלטענתו טושטש והודחק ברומן בגלל ההזיה המשכנעת של פוארו.

באיאר לא היה הראשון שביקש לשנות את מקומו של הסיפור הבלשי בהיררכיה המקובלת של ז'אנרים ויצירות ספרות, ואפילו לא הראשון שהצביע על הקרבה בין המודל הנרטיבי של הסיפור הבלשי לבין מבנה העומק של מעשה הפרשנות, אבל בעבודתו התחדרו כמה אינטואיציות מחקריות שרק נרמזו קודם לכן בעבודות של כותבים אחרים. הסיפור הבלשי היה לטקסט פרדיגמטי, חיוני להבנת המחשבה על טקסטואליות במודרניות, מכריע לפענוח היחסים בין פרשנות למציאות, בין מדע לסיפור, בין הזיה לאמת. גם היחסים בין ספרות לתיאוריה התהפכו על פיהם בעבודתו של באיאר באופן חד-משמעי: עכשיו, לא התיאוריה (המדע) מנתחת את הספרות אלא הספרות מנתחת את התיאוריה. באימוץ הנוסח הלשוני-רטורי של הבלש, בהצגת פוארו כהוזה וכפרנואידי, בהצעת פתרון אחר – הפתרון הנכון! – לתעלומת הרצח ברומן, באיאר חושף כמובן את האפשרות לקרוא כהזיה גם את המעשה הפרשני עצמו, המחליף את מה שהטקסט אומר לכאורה במה שהוא באמת.

בשנים הבאות המשיך באיאר בפרויקט זה בכמה מספריו. בחקירה בהמלט (2002) הוא טען כי לא קלאודיוס הרעיל את אביו של המלט כדי לרשת את כתרו ולשאת לאשה את גרטורד אלמנתו, וסיפר, באמצעות רמזים הפזורים במחזה, סיפור אחר על נסיבות מותו של מלך דנמרק;² בפרשת כלבם של בני בסקרוויל (2008) הוא טען כי שנאתו של הסופר הסקוטי ארתור קונן דויל לדמות שיצר, שרלוק הולמס, גרמה לו להכשיל את הולמס ברומן המפורסם, עד כדי כך שבסיפור שמספר באיאר על הרומן, הבלש עצמו הוא רוצח בעל-כורחו;³ וב-2019 חזר לאגתה כריסטי ופרסם את ספרו האמת על "עשרה כושים קטנים".⁴

בצד חיבורים אלה פרסם באיאר חיבורים נוספים, יוצאי דופן במקוריותם בנוף החדגוני לעתים של מחקר וביקורת הספרות: ב-2007 פרסם את הספר איך לדבר על ספרים שלא קראת? (הנפתח במשפט: "כמרצה לספרות באוניברסיטה אני מדבר תשעים אחוזים מהזמן על יצירות שלא קראתי"), שהיה לרב-מכר ותורגם לשפות רבות;⁵ ב-2010 פרסם את הספר ואם היצירות היו משנות מחבר?, שבו ניסה לדמיין מה היה קורה אילו יצירות ספרות גדולות מסוימות היו נכתבות בידי מחברים אחרים;⁶

2. Pierre Bayard, *Enquête sur Hamlet, Le Dialogue de sourds*, Les Éditions de Minuit, Paris 2002
3. Pierre Bayard, *L’Affaire du Chien des Baskerville*, Les Éditions de Minuit, Paris 2008
4. Pierre Bayard, *La vérité sur “Dix petits nègres”*, Les Éditions de Minuit, Paris 2019
5. Pierre Bayard, *Comment parler des livres que l’on n’a pas lus?*, Les Éditions de Minuit, Paris 2007
6. Pierre Bayard, *Et si les œuvres changeaient d’auteur?*, Les Éditions de Minuit, Paris 2010

וב־2017 פרסם את חידת טולסטויבסקי, מונוגרפיה על סופר רוסי גדול שחיבר גם את מלחמה ושלום וגם את החטא ועונשו.⁷

כפי שניתן לראות גם מתיאור קצר זה של כמה מספריו, המשחקיות והדמיון היוצר הם שניים מהמאפיינים של כתיבתו של באיאר. אמנם כמה מגדולי הכותבים על ספרות במחצית השנייה של המאה העשרים, למשל מוריס בלנשו או רולאן בארת, כבר צמצמו את המרחק בין הטקסט הספרותי לטקסט הביקורתי, לעתים עד כדי ביטול ההבדל ביניהם, אבל הם עשו זאת בעיקר באמצעות קירוב לשון הביקורת ללשון הספרות. גם באיאר מטשטש את ההבדל בין היצירה הספרותית לחיבור הביקורתי באמצעות הלשון, בעיקר באמצעות אימוץ הרטוריקה של הסיפור הבלשי, אבל הוא מקרב בין המדעי לספרותי גם בדרך אחרת: דרך הסיפור. מסותיו של באיאר, לא פחות משהן קריאה פרשנית ביצירה כזאת או אחרת, הן ניסיון לספר סיפור אחר על הדמויות הכלולות ביצירה, סיפור שיתחרה בסיפור המקורי באיכויותיו האסתטיות ובתחבולותיו הספרותיות: סיפור רווי מתח והומור, רצוף הפתעות, אמביוולנטי ומסופר בידי מספר לא־לגמרי־מהימן. אפשר לומר שאם בלנשו ובארת קירבו את הטקסט הביקורתי/מסאי לסוג מסוים ואלטיסטי מאוד של ספרות (לשירה, לפרוזה אקספרימנטלית), באיאר מבקש לקרב אותו לספרות פופולרית דווקא, כמעט אפשר לומר לספרות סנסציונית ("המלט הוא שרצח את אביו!")⁸, ובכך גם להרחיב את מעגל הקוראים המצומצם בדרך כלל של הטקסט הביקורתי.

*

סיפוריו של באיאר נולדים במה שהוא מכנה "עולם־הביניים" שבין הטקסט למציאות. כל יצירה ספרותית, הוא כותב, מעמידה עולם בדיוני שיש בו ודאויות אחדות אבל עוד יותר מכך יש בו אי־ודאויות או פערים, שהקוראות והקוראים משלימים באופן אינטואיטיבי, תוך כדי הקריאה. כך הם יוצרים, בין הטקסט לבין העולם הממשי, עולם־ביניים סובייקטיבי שבו לדמויות הספרותיות (הרקול פוארו, שרלוק הולמס, המלט, אנה קרנינה) יש קיום השונה במהותו מן האופן שבו הן מתקיימות בטקסט. כמובן זה, הדמויות האלה, לא פחות משהן נוצרו בידי מחבריהן, הן נוצרות בידי הקוראות והקוראים בתהליך הקריאה, ולפיכך הן חומקות משליטתם של המחברים ויכולות לפעול גם באופן אוטונומי, בניגוד מוחלט ל"רצונם" של אותם מחברים.

הטענה שאת הטקסט הספרותי יש לקרוא דרך הפערים הקיימים בו, פערים שהקוראים משלימים בתהליך הקריאה, אינה טענה חדשה, כמובן, ואפשר למצוא

7. Pierre Bayard, *L'énigme Tolstoïevski*, Les Éditions de Minuit, Paris 2017

אותה באזורים שונים של המחשבה על הספרות כמאה העשרים (מ"מות המחבר" של בירת ועד "תורת הפערים" של מנחם פרי ומאיר שטרנברג).⁸ במובן זה, ועל רקע זרמים חדשים בחקר הספרות המבקשים להימנע מהמעשה הפרשני ולאמץ "קריאה רחוקה" (distant reading), יצירתו של באיאר עלולה להיראות מיושנת במידת-מה, אולי אפילו שמרנית: הוא שב ומתרכז ביצירות קאנוניות של ספרות המערב (סיפור אדיפוס, המלט, אנה קרנינה – ונכון, גם כמה רומנים בלשיים קלאסיים) ומציע להן קריאה פרשנית צמודה מאוד המבוססת על השלמה פרועה למדי של פערים. עם זאת, קריאותיו הפרשניות של באיאר הן בה בעת גם רפלקסיה פארודית על אותה מתודה פרשנית עצמה, ואולי, דרך הרטוריקה האתית החותרת ל"זיכוי דמויות חפות מפשע", האופיינית לספריו, הן גם הארה פארודית-רפלקסיבית של זרמים פוליטיים ואידיאולוגיים בחקר הספרות בעשורים האחרונים, העוסקים ב"הפללה" וב"זיכוי" של דמויות ושל מחברים מאשמות ומפשעים כאלה ואחרים (גזענות, מיזוגניה, ייצוג מפלה וכדומה). בצד כל אלה, ספריו של באיאר מרתקים גם בזכות הקריאה הפסיכואנליטית ביצירות ספרות, כלומר קריאה המנסה לדובב, ברגישות רבה, את מרחב המשחק והדמיון הנפתח בין טקסט לקוראיו.

8. רולאן בירת, "מות המחבר", בתוך רולאן בירת, מות המחבר, מישל פוקו, מהו מחבר?, מצרפתית: דרור משעני, רסלינג, תל אביב 2005, עמ' 7-18; מנחם פרי ומאיר שטרנברג, "המלך במבט אירוני: על תחבולותיו של המספר בסיפור דוד ובת-שבע ושתי הפלגות לתיאוריה של הפרוזה", הספרות, א:2, תשכ"ח, עמ' 264-292.